

”Aelia Sabina farvel” – kvinder og børn ved romerske garnisoner

Kvinder og børn har traditionelt spillet en begrænset rolle i forskningen af det romerske militær. Selv om vi har meget at lære endnu, har arkæologisk og epigrafisk materiale gjort det muligt at befolke garnisonsbyerne i første og andet århundrede e.v.t. med et væld af eksistenser og individuelle skæbner.

Af Niels Bargfeldt

Forskningen i Romerrigetets militær har været domineret af mandlige forskere med en interesse for netop de aspekter af hæren, som gjorde og stadig gør den berømt og berygtet, hvilket er aspekter, som hærens storpolitiske betydning, dens sans for orden og dens strategiske fortrinligheder (nyere litteratur: Domaszewski, 1981; Roth, 1999; Goldsworthy, 2003; Visy, 2003; Farnum, 2005). Ganske naturligt og med rette er der stadig fokus på disse temaer, men i de sidste årtier er der åbnet op for nye interessante forskningsfelter. Disse er i vid udstrækning udsprunget af tidens generelle trends som eksempelvis øget fokus på individet eller på hverdagslivet. Et eksempel på sidstnævnte er Junkelmanns forsøg (Junkelmann, 1986), hvor han og en lille gruppe prøvede kræfter med legionærernes hverdagsliv. Disse forsøg indebar blandt andet en march fra Tyskland til Italien over Alperne med fuld oppakning. Ud over at give os værdifuld viden, der kan sammenholdes med de teoretiske perspektiver, gav forsøgene næring til den bølge af ”reenactment”-formidling, som stadig skyller ind over os. På trods af interessen for soldaternes praktiske hverdag, er det først i de seneste årtier, at kvinder og børns tilstedeværelse og deres rolle i garnisonsområderne for alvor har fået plads i litteraturen.

I denne artikel er soldaterne til en afveksling henvist til at stå i skyggen af børnene og i særdeleshed i skyggen af kvinderne. Det fremlagte arkæologiske og epigrafiske materiale, som stammer fra den romerske hærs garnisoner i England og langs Rhinen og Donau, analyseres i forhold til datidens love og senere tiders antagelser. Den geografiske afgrænsning er nærmere bestemt de romerske provinser *Britannia*, *Germania Inferior*, *Germania Superior*, *Raetia*, *Noricum*, *Pannonia Superior* og *Pannonia Inferior*, mens den tidsmæssige afgrænsning er de to første århundrede e.v.t. Disse århundreder er især en interessant periode i forbindelse med kvinder ved garnisonerne. Det skyldes blandt

andet, at vi på trods af romersk lov, som forbød soldaterne at gifte sig, kender til utallige ægteskaber mellem menige soldater og kvinder.

Samfund ved grænsen

Den romerske grænse blev sikret af legionsfæstninger og auxiliarkasteller. En legion bestod ideelt af omkring 6.000 mand, som alle var romerske borgere. Derimod var auxiliarsoldaterne hjælpetropper, som først efter tjenesteperioden fik tildelt romersk borgerskab. Disse auxiliarenheder bestod af betydeligt færre soldater, 500-1.000 mand. Udstationeringen af enhederne i mere blivende garnisoner fandt først for alvor sted med kejsertidens professionelle hær, og tilstedeværelsen af de mange mænd med en fast indtægt betød, at byer skød op uden for fæstningernes og kastellernes mure. Indledningsvis har de formentlig indeholdt en stor mængde lykkejægere af begge køn. Selv om de litterære kilder omtaler det sammenrend af forskellige eksistenser, som i republikansk tid fulgte den romerske hær, når den var i felten, udspecificerer kilderne i meget ringe grad, hvem disse eksistenser var. Vi får blot at vide, at de var en torn i øjet på feltherrerne, der til tider fordrev dem for at genoprette disciplinen (Sallust, *Bellum Iugurthinum* 45.2; Appian, *Ἰβηρικὴ* 85; Tacitus, *Annales* 2.62). Kilderne omtaler primært forholdene i de perioder, hvor hæren var i krig, og arkæologisk materiale fra områderne omkring de kortlivede lejre er minimalt. Som tiden gik, udviklede kejsertidens mere permanente garnisoner sig til regulære romerske bykerner med alt, hvad det indebar. Beboelsesområderne umiddelbart uden for militærinstallationernes mure kaldes *vicus* (generel betegnelse for en mindre by) ved auxiliarkastellerne og *canabae legionis* (sædvanligvis forkortet *canabae*) ved legionsfæstningerne. *Can(n)abae* er egentlig betegnelsen for let byggeri tilhørende handlende og er et låneord fra græsk for lette bygningskonstruktioner – *κάναβος* (Petrikovit, 1991: 169). Ud over *canabae* lå der ofte en civilby i nærheden, hvor området oprindelige

befolkning mere eller mindre frivilligt blev bosat efter den romerske erobring (fig. 1).

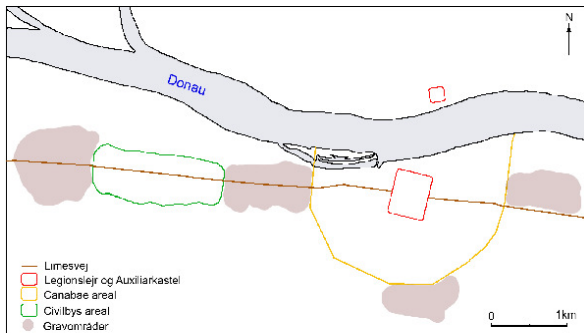

Fig. 1: Legionsgarnisonen Brigetio med lejr, *canabae*, civilby og gravområder.

De kulturelle forandringsprocesser, som fandt sted i områderne i forlængelse af garnisonernes anlæggelse og tilstedekomsten af det store antal fremmede mænd, hvad enten de var borgersoldater fra legionerne eller auxiliarsoldater, bør ikke undervurderes. Det er derfor ikke uden grund, at hæren har figureret i romaniseringsdebatten (eks. Junkelmann, 1986: 106). Betegnelsen romanisering er imidlertid problematisk, og romanisering som en tilgang til det arkæologiske materiale er blevet brugt på forskellig vis op gennem tiden. Selve forståelsen af ordet og berettigelsen af dets brug i forskningen er langt fra afklaret (Webster, 2001; Woolf, 2001: 119-120; Traina, 2006; Wallace-Hadrill, 2008: 9-14; Revell, 2009: 7; Mattingly, 2011: 38-39). Betydningen er skiftet fra civilisering af barbarer i imperieideologien hos Haverfield (Haverfield, 1926: 13-15) til senere tiders interaktions- og deltagelsesbaserede modeller (eks. Revell, 2009). Uanset om vi ønsker at forstå romanisering ud fra det ene eller det andet paradigme, og om vi er for eller imod brugen af ordet, er det nødvendigt at anerkende, at Romerriget bevidst og ubevidst medførte gennemgribende kulturelle forandringer for de områder, der blev til de nordlige provinser. I lyset heraf forstås termen romanisering måske lettest med Wolfs ord: "...Romanization is a convenient shorthand for the series of cultural changes that created an imperial civilization, within which both differences and similarities came to form a coherent pattern." (Woolf, 1998: 7). Præcis hvor "coherent", dette mønster var, kan selvsagt diskuteres? De kulturelle forandringsprocesser ses også i det her fremlagte materiale. Dog er det ikke romaniseringsparadigmets gyldighed og anvendelse, det primært skal handle om, men derimod de enkelte kvinder og børns indvirkning på forandringerne og omvendt.

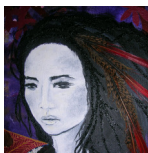
Med lidt hjælp fra de døde

Ofte kan arkæologiske fund være vanskelige at forbinde entydigt med kvinder. Derfor er indskrifter fra grave, hvor vi med sikkerhed kan skelne mellem kønnene, en uhyre vigtig kilde til information, selv om også denne fundgruppe har sine begrænsninger. I modsætning til de gængse moderne gravsten indeholdt indskrifter på gravsteler og sarkofager i de romerske provinser ofte et væld af oplysninger om både den afdøde og ofte også om dennes sociale relationer. Dermed var de en bekræftelse på den afdødes og de efterladtes position i samfundet. De oplysninger, der primært kan udledes, falder i følgende kategorier: 1) navn, 2) alder, 3) position i samfundet, 4) sociale forhold og familie, 5) hjemstavn.

1) Et romersk *tria nomina* (tre-navn) består af *praenomen* (fornavn), *nomen* (familienavn) og *cognomen* (efternavn/tilnavn). Oplysningerne i en indskrift kan imidlertid være begrænset til et *nomen*, et *praenomen* og et *nomen* eller et *nomen* og et *cognomen*. Navnene kan give et fingerpeg om afdødes borgerstatus, dateringen og i bedste fald også om personens etniske oprindelse (Carroll, 2006: 129). Traditionelt forbindes *tria nomina* med en romersk borger, men det bør understreges, at selv om en person bærer et *tria nomina*, er det ikke nødvendigvis ensbetydende med, at vedkommende er romersk borger. Frigivne kan ligeledes have tre navne (Gros Lambert, 2003: 195). Hos frigivne optræder betegnelsen *libertus/liberta* (frigiven) som regel sammen med navnet på den tidligere ejer. For at vi kan være sikre på, at der er tale om en romersk borger, skal der frem gå en *tribus*angivelse (*tribus* er en romersk folkestamme).

2) I gravindskrifterne er navnet ofte efterfulgt af en aldersangivelse for den afdøde. I de tilfælde hvor det drejer sig om mindre børn, blev alderen typisk angivet præcist i år, måneder og dage. Det samme kan til tider også gøre sig gældende for voksne.

3) Ganske ofte angives den afdødes position i samfundet – det kunne eksempelvis være medlemskab af *decuria* (byrådet). Ligeledes kan den person, der bekostede udførelsen af gravmælet, undertiden give oplysning om sin egen stilling, selv om der som regel fokuseres på relationen til den afdøde. Det er særligt populært for legionærene at angive deres militære tilhørsforhold og rang, men ellers omtales egentlige erhvervsaktiviteter sjældent. Ud fra oplysningerne i gravindskrifterne er det så godt som umuligt at fastslå, hvad en veteran erhvervsmæssigt foretog sig efter sin aftrædelse.

4) Sociale relationer, herunder i særdeleshed familierelationer, udgør en vigtig del af de romerske gravindskrifter. Familien eller et medlemskab af en sammenslutning (eksempelvis en faglig forening - *collegium*) dannede grundlaget for individets position i samfundet og er derfor essentiel i forhold til den enkelte persons selvfremsættelse. Derfor er der en sammenhæng med 3). For soldaterne og veteranerne udgjorde deres militære enhed en vigtig del af netværket af sociale relationer, hvilket er en medvirkende årsag til deres eksplicite benævnelse i epigrafikken.

5) For personer med såvel romersk borgerret som uden angives af og til en hjemstavn. Denne er typisk en by, men der kan tillige være tilhørsforhold til en region. Når en sådan er angivet, er der typisk tale om et individ fra en anden egn, uden at man deraf kan konkludere, at en person, hvor intet nævnes, nødvendigvis må være lokal.

”Uægteskaber”

Ifølge en romersk lov, antageligt udarbejdet under kejser Augustus (27 f.v.t.-14 e.v.t.), var det ikke tilladt soldaterne at gifte sig. Ganske vist blev loven flere gange lempet, men den forblev i kraft til omtrent 200 år senere under kejser Septimius Severus (193-211 e.v.t.). I det romerske samfund var der imidlertid stor forskel på høj og lav status, og vi ved med sikkerhed, at forbuddet ikke gjaldt for de øverstbefalende. Hvad angik den store mellemklasse af underbefalingsmænd er forholdet mere usikkert (Scheidel, 2005: 2). For de menige soldater med en tjenesteperiode mellem 20 og 25 år omfattede forbuddet en betydelig del af livet. På trods af denne lov er der rigeligt belæg for, at de menige soldater faktisk giftede sig, og ikke nok med det, de skilte også åbenlyst med forholdet i gravindskrifterne. Her svarer ordvalget *coniuga* og *uxor*, som betyder hustru, til brugen blandt civilbefolkningen. Følgende gravindskrift er et eksempel på et sådant forhold:

C(aius) Iuliu[s] C(ai filius) / Cla(udia) Maxsimus / Sav(aria) mil(es) leg(ionis) / XV Ap(ollinaris) ann(or)um / XXXIV st(ipendiorum) XVI / h(ic) s(itus) e(st) vivi fec(erunt) / Iulia Comati f(ilia) / coniugi b(ene) m(erenti) / et Iulius Maxi/minus p(atri) p(ro) p(ietate) (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 4439)

Gaius Julius Maxsimus fra Savaria og folkestammen Claudia, søn af Gaius, fik opstillet denne (stele), mens han stadig levede. Han var menig legionær i legion XV Apollinaris og døde 34 år gammel, heraf var de 16 i tjenesten. Agtværdige Julia, datter af Comatus, hans

hustru og Julius Maximinus for hvem han var far. Med fromhed. ¹ (Min oversættelse NB)

Gravstelen stammer fra Carnuntum, og bortset fra henvisningen til legionen kunne Maxsimus, Julia og Maximinus ud fra indskriften være en hvilken som helst romersk familie. Carnuntum var, ud over at være legionsgarnison, sæde for den romerske statholder i provinsen *Pannonia Superior*. Byen lå ved Donau umiddelbart øst for det nuværende Wien (Vindobona), som også var legionsgarnison. Befolkningen i dette område var af keltisk oprindelse, og det er muligt, at vi ud fra Julias fars navn (Comatus) kan udlede, at han var af keltisk afstamning (Beszédes & Mosser, 2003: 70).

Det er blevet foreslået, at der ved soldaterægteskaber var tale om såkaldte *matrimonia iniustae* (”ikke lovformelige ægteskaber”). Her opretholdt parterne den sociale anseelse, der var forbundet med at være gift, men de var afskåret fra de lovformelige rettigheder, som ellers tilfaldt gifte par (Phang, 2001: 202). Lempelser af loven blev imidlertid indført under kejser Claudius (41-54 e.v.t.) og senere under kejser Hadrian (117-138 e.v.t.). Ved disse lempelser fik de illegitime børn af sådanne forhold mulighed for at arve, dog med forbehold: der måtte ikke være anden familie, og det skulle kunne bevises, at der rent faktisk var tale om den afdøde soldats børn. I den forbindelse kender vi til papyrusdokumenter fra det romerske Ægypten om forviklinger i arvesager (Phang, 2001: 25, 49-50). Det er åbenlyst, at de efterladte illegitime hustruer og børn har befundet sig i en uheldig situation, dels på grund af de manglende beviser for familieforholdet dels på grund af tabet af mandens/faderens indtægt.

Sammenlignet med ægteskaber indgået af civile mænd i Rom blev færre mænd i militærtjeneste gift, og når det skete, var det som regel i en senere alder. Hvad angår de civile i områderne omkring garnisonerne, understøtter fundene ikke nogen statistisk undersøgelse (Scheidel, 2005: 6). Blandt veteraner er ægteskaber ganske hyppige, men det er ikke til at sige, i hvilket omfang ægteskaberne blev indgået efter aftrædelse.

Der findes intet endegyldigt svar på, hvem de kvinder, der indgik *matrimonia iniusta* med soldater, var. Overordnet set lader det til, at 90% af kvinderne havde romerske *duo nomina*. Altså optræder der tilsyneladende ikke mange lokale kvinder i forholdene. Der bør dog tages forbehold for en lokal elite med fulde romerske navne eller uformelt frigivne slaver. Scheidel fremsæt-

¹ Alle indskrifter er oversat med henblik på forståelse frem for en direkte oversættelse.

ter den hypotese, at ikke-romerske kvinder tog romerske navne, når de indgik ægteskab med soldater (Scheidel, 2005: 8). Såfremt dette er tilfældet, sløres kvindernes identitet yderligere, og selv om disse forskellige scenarier alle virker plausible og til tider kan eftervises, kan vi på ingen måde afgøre den statistiske sammensætning af lokale, frigivne og "rigtige" romerske kvinder. Vanskelighederne illustreres af gravindskriften ovenfor, hvor vi får lidt at vide om Julias afstamning. Det skyldes udelukkende faderens keltiske navn, hvorimod Julias eget navn er udpræget romersk. I forlængelse af dette er soldaternes ægteskaber interessante for debatten om romanisering. Særligt hvis ægteskaberne ses i lyset af Revells forsøg på at puste nyt liv i romaniseringsparadigmet (Revell, 2009: 11-13). Her anlægger Revell en sociologisk tilgang på baggrund af blandt andet Anthony Giddens, hvor Rom – forstået som riget – reproduceres af aktivt deltagende individer (Revell, 2009: 37). Hermed bliver romanisering en proces, der ikke blot ændrer "barbarerne" men også Rom. Overføres dette på et ægteskab mellem en soldat og en barbar, romaniseres barbaren, og den romerske verdensorden reproduceres i en ny skikkelse. At riget genskabes i en ny form er vigtigt for forståelsen af romanisering som en gensidig forandringsproces, som finder sted uanset kvindens etniske oprindelse. Det interessante ved ægteskaberne og soldaternes familier er, at de ganske vist er medvirkende til romaniseringen af grænseprovinserne, men på længere sigt er de tillige med til at omforme livet som professionel soldat. Dermed leder det frem til afskaffelsen af forbuddet og medfører en anden forståelse af hæren som sådan. Forandringen kan selvfølgelig ikke forsimples til blot at skyldes ægteskabernes åbenlyse brud på romersk lov. Reproduktion skal i den henseende i langt højere grad ses indeholdt i en hvilken som helst aktivitet og interaktion blandt soldaterne og kvinderne i garnisonsbyerne.

Det forekommer af og til i indskrifterne, at en *liberta* (frigiven kvinde) sørgede for en soldats begravelse. Hvornår frigivelsen fandt sted er ikke til at sige. Muligvis er det sket flere år forinden, og hun kan have levet sammen med soldaten i en længere periode som frigiven, men det er også muligt, at frigivelsen har fundet sted ved testamentet og altså ved soldatens død (Phang, 2001: 241). Der er således ingen entydig forklaring på, hvordan forholdet mellem en *miles* (soldat) og en sådan *liberta* var inden soldatens død. Gravindskrifter til *liberta* opstillet af *miles* er generelt fåtallige (Phang, 2001: 241), og reelt set kan vi kun gisne om, hvornår en *liberta* blev frigivet. Problemstillingen er også relevant i forhold til veteranerne, hvilket fremgår tydeligt af Armentiacus' gravstele fra Carnuntum:

L(ucius) Armen/tiacus L(ucii) f(ilius) / Cla(udia) vet(e)r(anus) / leg(ionis) XV Apol(inaris) / an(norum) LV domo / Verona h(ic) s(itus) e(st) / T(estamento) f(ieri) i(ussit) arb(itratu) / C(aii) Ploti(i) Primi / et Apta l(ibertae) et / coniugis / s(u)ae (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 260)

Lucius Armentiacus fra Verona af folkestammen Claudia, søn af Lucius, veteran fra legion XV Apollinaris og 55 år gammel, ligger begravet her. Opstillet ifølge hans testamente af Gaius Plotius Primus og Apta hans frigivne og hustru. (Min oversættelse NB)

Plotius var muligvis en gammel soldaterkammerat, mens Apta var Armentiacus' slave, inden hun blev hans hustru. En mulig tolkning kunne være, at Apta blev frigivet og "ophøjet" til ægtefælle i forbindelse med eller kort efter Armentiacus' aftrædelse. Noget lignende fremgår af en sarkofag fra Aquincum (Budapest) bestilt til en tidligere legionær og hans søn. Aquincum var udover at være legionsgarnison statholdersæde og udviklede sig med tiden til en regulær storby. Indskriften lyder:

D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) Valerio q(uondam) / speculatori leg(ionis) / II adi(utricis) et P(ublio) Ael(io) / Valerino Aeli/a Alexan/dria patro/no et filio / f(aciendum) c(uravit) (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 2901)

Til de afdødes ånder. Til Publius Aelius Valerius, tidligere spejder i legion II Adiutrix og Publius Aelius Valerinus. Opstillet af Aelia Alexandria til patronen og sønnen (Min oversættelse NB).

Alexandria har i indskriften angivet sig selv som værende frigiven af veteranen ved hjælp af betegnelsen *patronus* ("herre") om Aelius. Samtidig er hun mor til hans søn, men på intet tidspunkt betegnes hun som hans hustru. Hvad enten der er tale om en ægtefælle, en frigiven eller begge dele, beretter indskriften intet om, hvor familien levede – i lejren, *canabae* eller i civilbyen? Dette gælder for alle indskrifter vedrørende soldaterægteskaber.

Kvinde, hvor er din plads?

Den romerske hær er blevet tilskrevet en streng opdeling af militært og civilt rum, og dermed var de illegitime hustruer og uægte børn angiveligt forment adgang til lejrene (Junkelmann 1986: 106). Som tidligere nævnt, gjaldt ægteskabsforbuddet imidlertid ikke de øverste befalingsmænd og muligvis heller ikke centurionerne. Præcist hvor skillelinjen gik – hvis der overhovedet var tale om en kategorisk skillelinje – ved

vi ikke. Der hersker dog ingen tvivl om, at de øverste befalingsmænd fra senator- og ridderstanden ikke var omfattet af forbuddet. Almindeligvis antages det, at disse boede med deres familier inde i selve lejren i de *peristyl*huse, som lå omkring garnisonens centrum og langs en ad lejrens hovedgader *Via Principalis* (Speidel, 1998: 54) (fig. 2). Disse huse svarer grundlæggende til et finere *domus* (et romersk byhus), hvilket overklassen var vant til i en hvilken som helst større romersk bykontekst. De indeholdt almindeligvis komfortable bekvemmeligheder så som opvarmning og indlagt vand. Det er muligt, at mange af de unge mænd fra overklassen, som kun gjorde tjeneste i kortere tid, ikke medbragte en hel romersk husstand med alt, hvad denne måtte indebære af biologiske familiemedlemmer og tjenende ånder. I ledelsen var der imidlertid karrieresoldater, som for eksempel *praefectus castrorum* (lejrkommandanten), som tilbragte størstedelen af sit liv ved garnisonen, og hvis husstand også befandt sig inden for lejrens mure.

Fig. 2: Resterne af en officersbolig i Aquincum (Budapest).

Hvorvidt centurionerne havde lov til at bo sammen med deres ægtefæller inde i lejren, og om der i så fald var tale om *matrimonia iniusta*, er mere omdiskuteret. Centurionerne havde kommandoen over 80 mand og var indbyrdes rangeret efter, hvilke centurier de havde befaling over. Den øverste centurion i legionen blev kaldt *primus pilus* (første spyd). Centurionernes kvarterer lå for enden af kasernebygningerne og var af en betragtelig størrelse, og ligesom de øverste officerers huse var de ofte udstyret med moderne romerske bekvemmeligheder som opvarmning og udsmykket med mosaikgulve og vægmalerier. En sådan bolig kunne meget vel akkommodere en hel romersk familie. I følgende indskrift fra Brigetio, en legionsgarnison ved Donau på strækningen mellem Wien og Budapest, optræder en centurionfamilie:

D(is) M(anibus) / Epaphro/dito alumno / suo T(itus) Statilius Solo / p(rimus)p(ilus) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) f(idelis) / et Portumia / Flora / επαφροδευτε ηρως / χοηστε χαιρε (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 3454)

Til de afdødes ånder. Til plejebarnet Epaphroditus. Opstillet af Titus Statilius Solo, første centurion ved legion I Adiutrix Pia Fidelis, og Portumia Flora. Gode Epaphroditus, vor kærlighed, vær hilset. (Min oversættelse NB)

Glossen *alumnus* betyder barn, elev eller discipel, men i forbindelse med indskrifter som denne er der tale om en form for delvis adoption (Sigismund Nielsen, 1987: 187). Efter Epaphroditus' navn samt de græske ord i indskriften at dømme, var Epaphroditus angiveligt af græsk afstamning. Familien boede sandsynligvis i en centurionbolig, som beskrevet ovenfor, inde i lejren.

En anden centurionfamilies livshistorie, som følgende sarkofagindskrift fra Aquincum beretter om, virker skræmmende efter moderne vestlig standard. Selv i forhold til romersk lovgivning bør alle oplysningerne ikke kunne stemme:

Hic sita sum matrona genus nomen/que Veturia Fortunati coniux de patre Vetu/rio nata ternovenos misera et nupta bis octo / per annos unicuba uniuiga quae post / sex partus uno superstite obit / T(itus) Iulius Fortunatus (centurio) leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) / coniugi incomparabili et insigni in se pietate (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 3019)

Her ligger en sand kvinde ved navn Veturia, Fortunatus' hustru. Hendes far var Veturius. Hun levede sølle tre gange ni år og var gift i de to gange otte. Hun lå kun med én mand og var kun gift én gang. Hun fik seks børn, hvoraf kun én overlevede hende. Titus Julius Fortunatus, centurion i legion II Adiutrix Pia Fidelis, til sin hustru den uforlignelige og fromme. (Min oversættelse NB)

Kvinden, som i en meget ung alder blev *matrona* (en gift kvinde), levede i 27 år, hvoraf hun var gift i de 16. Dermed blev hun gift før hun blev 12 år, hvilket var imod den juridiske forskrift, men samtidig ikke uden fortilfælde (Drexhage *et al.*, 2002: 292). Eksemplet viser, at en streng opdeling af barndommen og voksenlivet i sammenligning med moderne opfattelse som udgangspunkt er problematisk.

Indskrifterne giver flere værdifulde oplysninger om personerne i garnisonsområderne, men de fortæller intet om, hvor de menige soldaters familier boede.

Nyere undersøgelser af enkeltfund fra Vetera I, en legionslejr ved Xanten i Tyskland, viser en fordeling af genstande relateret til den kvindelige sfære eller måske kun muligvis relateret til den kvindelige sfære inde i selve fæstningen (Allison, 2006: 6). Eksempler på sådanne kan være tene og andre tekstilforarbejdningsgenstande eller smykker. Som allerede nævnt, kan det være problematisk utvetydigt at forbinde en genstand med kvinder. Der er ikke tvivl om, at det romerske samfund tillagde kønnene bestemte roller, men andre forhold gjorde sig også gældende så som: romer versus frigiven, frigiven versus slave, italikere versus ikke-italikere eller barn versus voksen. Fundbilledet fra Vetera I synes ikke desto mindre at indikere tilstedeværelse af kvinder langs hovedgaderne og omkring lejrens centrum (Allison, 2006: 11). Disse fundsteder stemmer overens med områderne, hvor overofficererne havde deres kvarterer, men eftersom det netop er de områder, som hovedsagelig er udgravet og bedst undersøgt, giver det imidlertid ingen entydig fortolkning.

I auxiliarkastellerne Oberstimm og Ellingen i Tyskland er de kønsbestemte mandlige og kvindelige genstande fundet i barakkerne og på erhvervsarealerne. Desuden er der i Ellingen fundet begravede spædbørnsknogler under en af kasernebygningerne. Alt dette tages som indikation for, at familierne boede i lejren, og at kvinderne tog del i arbejdsgangen (Allison, 2006: 14, 17). Problemet er imidlertid, at vi ikke ved hvilke former for enheder, der var stationeret i Oberstimm og Ellingen, og om der var kontinuitet i hærens brug af de to kasteller. Det er muligt, at de i perioder var beboet af såkaldte *immunes* ("fritaget"), hvilket dækker over personer, der var knyttet til hæren, men som ikke tog del i egentlige militære aktiviteter. *Immunes* var en bred gruppe af personer og kunne blandt andet være håndværkere af forskellig art.

Vindolanda-fortet ved Hadrians mur på den absolut nordligste grænse af riget i *Britannia* har givet nogle af de for emnet mest interessante fund. Stedet var garnison for auxiliarenheder, og inden for murene er der fundet forskelligartet fodtøj, som tydeligvis er for småt til at kunne have tilhørt voksne mænd. Udgraverne anser det som et bevis for, at soldaternes familier boede i lejren (Driel-Murray, 1998: 56-57). Et andet forslag er, at der er tale om unge mænd, som gik til hånde eller gennemgik forberedende træning i en periode, inden de blev gamle nok til militærtjeneste (James, 2006: 35).

De kæreste fruer og værtinder

De gode bevaringsforhold i Vindolanda har desuden givet et fantastisk indblik i dagligdagsituationer ved rigets grænse gennem bevarede breve, som er nedskrevet på små trætavler. Nogle breve er korrespondancer mellem lejrkommandanternes ægtefæller. Brevene indeholder de til dato tidligste bevarede eksempler på en kvindes håndskrift på latin. I det ene af brevene inviteres Lepidina, gift med Cerialis, kommandanten i Vindolanda, til fødselsdag hos Claudia Severa, gift med Aelius Broccus, kommandanten i et nærliggende fort:

Cl(audia) Seuera Lepidinae [suae / [sa]]l[u]tem / iii Idus Septembr[e]s soror ad diem / sollemnem natalem meum rogo / libenter facias ut uenias / ad nos iucundiozem mihi / [diem] interuentu tuo factura si / [.]c[.]s uacat / Cerial[em] tjuum salutá Aelius meus [.] / et filiolus salutant uacat / uacat sperabo te soror / uale soror anima / mea ita ualeam / karissima et haue Back / Sulpiciae Lepidinae / Cerialis / a S[e]uera (Tab. Vindolanda II, 291)

Claudia Severa to her Lepidina greetings. On 11 September, sister, for the day of the celebration of my birthday, I give you a warm invitation to make sure that you come to us, to make the day more enjoyable for me by your arrival, if you are present (?). Give my greetings to your Cerialis. My Aelius and my little son send him (?) their greetings. I shall expect you, sister. Farewell, sister, my dearest soul, as I hope to prosper, and hail. To Sulpicia Lepidina, wife of Cerialis, from Severa. (Oversættelse <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>: 291)

Brevet er skrevet af en sekretær, hvis håndskrift er kendt fra andre tavler af mere officiel karakter, men nederst har en anden hånd tilføjet den afsluttende hilsen. Antageligt er dette Severa selv. Et andet af brevene viser, at kvinderne besøgte hinanden uden at være i følgeskab med deres mænd, som dog havde givet tilladelse til turen (Tab. Vindolanda II, 292).

Disse breve repræsenterer forhold blandt højtstående befalingsmænd og overklassen ved Hadrians mur, og de afspejler højst sandsynlig ikke andre sociale klassers liv i det militære hierarki. Fra legionsgarnisonen Vindonissa i Schweiz stammer til gengæld et lille fragment af et brev til en kvinde fra et helt andet samfundslag. Det bevarede fragment viser, at der er tale om en besked til Belicae over for badene. Det antages, at der er tale om en kvinde, som, hvis hun ikke ejede, så givet vis arbejdede på tabernaen over for det store badeanlæg inde i selve lejren (Speidel, 1996: nr.

44). Hvorvidt Belicae blot arbejdede på stedet eller også boede der, er uvist. Hendes navn indikerer, at hun var af keltisk oprindelse.

Belicaes brev viser i et glimt en af de brancher, som netop må have forsøgt at tjene penge på det store antal mænd i deres bedste alder og med en fast indtægt. Tilsvarende er der umiddelbart syd for legionsfæstningen i Bonna (Bonn) fundet en butik, som handlede med billige smykker. Disse var ikke af ædelmetal, men mindede i udseende om dyrere smykker i ædelmetal og halvædelsten. Vi kan måske forestille os, at de menige soldater købte og forærede dem til deres "kæresten" (Lehner, 1903: 179-181). Ikke alle erhverv er imidlertid lige nemme at spore arkæologisk. Tabernaer og værksteder er relativt nemme at identificere, men desværre er andre erhverv som blandt andet prostitution oftest umulige at eftervise. Ikke desto mindre forekommer det som en rimelig antagelse, at der i de omkringliggende byer lå bordeller. I den lidt pænere ende af skalaen for "let underholdning" befinder Polla Matidia sig. Hun bærer tilnavnet *Olumphia*, hvilket muligvis er en henvisning til, at hun var danser eller skuespillerinde (Petrikovits, 1991: 76). Begravelsen blev bekostet af en veteran fra legionen, der, selv om han ikke benævner sig som sådan, måske kan have været hendes partner (fig. 3):

Polla Matidia Sp[uri(?) filia] / Olumphia ann(or)um
XXX / hic sita est / L(ucius) Iulius L(uci) f(ilius) Fal(erna)
/ veteranus leg(ionis) II Aug(ustae) / d(e) p(ecunia) s(ua)
f(aciendum) c(uravit) (<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/>: HD020747)

Polla Matidia *Olympia*, Spurius(?) datter, som blev 30 år, ligger her. Lucius Julius, Lucius' søn, fra folkestammen Falerna, veteran fra legion II Augustae, fik opstillet denne (stele) for egne penge. (Min oversættelse NB)

Over indskriften har stelen en buste af Polla Matidia afbilledet i relief. Hun har andægtigt trukket sin *palla* (et stort rektangulært sjal) op over sit hår, og ved hendes højre arm sidder en hund. Hendes ansigt er desværre meget forvitret.

I langt størstedelen af gravindskrifterne får vi meget lidt at vide om kvindernes liv. Selv når den afdøde er kvinden, er det som oftest manden, der begravede hende, vi får yderligere informationer om. Kvinderne benævnes oftest blot *carissima* (kæreste), *pietissima* (frommeste), *dulcissima* (sødeste) osv. En sjælden gang er der hentydning til, hvad kvinden beskæftigede sig

med, mens hun var i live, således som det muligvis var tilfældet med Polla Matidia.

Fig. 3: Polla Matidias gravstele.

Det hører absolut til sjældenhederne, at vi får så meget at vide, som det er tilfældet på Aelia Sabinas sarkofag:

Clausa iacet lapidi coniunx pia cara Sabina / artibus edocta superabat sola marito/m vox ei grata fuit
pulsabat pollice cordas / set [c]ito rapta silet ter denos
duxerat annos he/u male quinque minus set plus tres
me(n)ses habebat / bis septemque dies vixit h(a)ec ipsa
superstes spectata in po/pulo hydraula grata regebat sis
felix quicumque leges te / numina servant et pia voce
cane Aelia Sabina vale T(itus) Ael(ius) Iustus /
hydraularius salariarius leg(ionis) II ad(iutricis) coniugi
faciendum curavit (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 3025)

Indesluttet her under sten ligger den fromme kære Sabina. Lært ud i kunsten, var hun den eneste, som overgik sin mand. Hun besad en dejlig stemme, med fingrene slog hun strengene an. Rask bortrevet tier hun nu. Tre gange ti år levede hun, ak, fem mindre, men yderligere tre måneder havde hun og to gange syv dage. Foran folket spillede hun dejligt på vandorglet. Vær lykkelig, du som læser dette, må guderne skærme dig, og syng med from stemme: Aelia Sabina farvel. Titus

Aelius Justus, betalt vandorgelorganist ved legion II Adiutrix, lod denne (sarkofag) fremstille til sin hustru. (Min oversættelse NB)

Den kære Sabina erindres i lyrisk form for sine musikalske evner, blandt andet som vandorgelvirtuos. Ganske usædvanligt nævnes det, at hun ligefrem overgik sin mand i orgelkunsten. Manden, Justus, beskrives, som værende aflønnet organist hos den II legion. Sabinas sarkofag er i øvrigt fra Aquincum, hvorfra man tilfældigvis har et af de bedst bevarede romerske vandorgler (Walcker-Mayer, 1970). Kvindelige orgelspillere kendes fra andre kontekster i Romerriget blandt andet fra en mosaik i Zliten i Nordafrika, hvor de akkompagnerer gladiatorer.

En pragmatisk romersk løsning

Udforskningen af kvinders tilknytning til soldaterne og de militære garnisoner er på flere punkter stadig på et tidligt stade, og det er vigtigt, at man i sin iver ikke drager forhastede overordnede følgeslutninger. Et af de helt grundlæggende problemer med forskningen af det romerske militær har netop været, at man i alt for mange tilfælde har foretrukket en fælles løsningsmodel, gældende for alle enheder, men dog med variationer mellem legioner og auxillarenheder. Med frygt for at gentage dette mønster er det nødvendigt at gøre sig nogle overvejelser ud fra den nuværende viden.

Det lader til, at der er grundlag for at placere kvinder inden for murene i de her undersøgte legionsfæstninger og auxiliarfoster – på trods af, at det er vanskeligt utvetydigt at forbinde enkeltfund med kvinder. De kvinder, vi med størst sandsynlighed kan placere i lejrene, tilhører overofficerernes familier og husstande. Dertil kan formentlig tilføjes nogle grupper af handelsdrivende. Til gengæld hersker der langt større usikkerhed, hvad angår soldaters ægtefæller og børn. Den gængse opfattelse har tidligere været, at de var bosat i byområderne uden for lejren, det vil sige i *canabae*, *vicus* og civilby. Et godt argument for dette er en simpel overvejelse af pladsforholdene i lejrene. I legionerne delte otte mand, som udgjorde den mindste enhed (kaldet *contubernium*), et areal på typisk ti kvadratmeter bestående af et rum med køjesenge og et lidt mindre rum fortil. Foran *contubernia*enhedernes rum strakte der sig en *porticus*. Forholdene levnedes derfor ikke megen plads til familier, heller ikke selv om det kun var en lille andel af soldaterne, der stiftede familie, og selv om enhederne aldrig var fuldtalligt til stede i lejren. På den anden side skal vi være påpasselige med ud fra moderne antagelser at bruge pladmangel som argument. Vi ved desuden, at de menige soldater kunne have slaver (af både det ene og

det andet køn). Disse boede sandsynligvis ikke for sig selv uden for lejren, men hvor var de så? Måske var det nemmere at stuve slaverne end familierne sammen i hjørnet af barakkerne. Selv hvis det kunne forekomme, at en soldat fik lov at have sin familie boende hos sig i lejren, er det unægteligt svært at forestille sig den gamle mor og den lille søn, omtalt i den følgende indskrift fra Aquincum, klemte sammen blandt soldaterne, selv om legionærens position som hornblæser kan have givet ham lidt ekstra privilegier:

D(is) M(anibus) / C(aio) Val(erio) Sabiniano / filio pio vix(it) an(nos) VI / et Val(eriae) Mamani matri kar(issimae) / vix(it) an(nos) LXXX C(aius) Val(erius) / Martinus corni(cen) / leg(ionis) IIII Fl(aviae) f(aciendum) c(uravit) (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>: 9766)

Til de afdødes ånder. Til Gaius Valerius Sabinianus, den fromme søn, som levede seks år, og til Valeria Mamani, den kæreste mor, som levede 80 år, er denne (stele) opstillet af Gaius Valerius Sabinianus, som er hornblæser i legion IV Flavia. (Min oversættelse NB)

I dette tilfælde er det mest sandsynlige, at den 80-årige kvinde boede i *canabae* sammen med hornblæserens søn og en eventuel hustru.

Fundene indikerer tydeligt, at vi ikke kan se bort fra kvinder og børns tilstedeværelse inden for legionsfæstningernes og auxiliarkastellernes mure. Men hvem var de kvinder og børn, som kom i lejrene? Vi kan med stor sandsynlighed antage, at officerernes familier, heriblandt også centurionernes, boede i lejren. Derudover lader der til at være tegn på handelsdrivende, som blandt andre Belicae, men om de boede i lejren eller ej, står hen i det uvisse. Hvorvidt de menige soldaters familier kunne få lov at bosætte sig i kaserne er mere tvivlsomt. Interessant i denne sammenhæng er, i hvilket omfang det var muligt for den enkelte soldat at have sin familie på besøg i lejren, eller omvendt i hvilket omfang han havde mulighed for at besøge dem i *canabae* eller civilby. Såfremt det forekom, at familien havde adgang til lejren, men ikke havde lov at bo der, ville familien stadig have været med til at danne det fundbillede, der ses i blandt andet Vetera I.

Selv om det kan virke utilfredsstillende, er det måske mest hensigtsmæssigt på nuværende tidspunkt at gribe sagen an på bedste romerske pragmatiske vis og forestille sig, at virkeligheden afhang af forholdene. Forhold som: hvilke former for enheder? hvilken del af riget? hvilket tidspunkt? og sidst men ikke mindst hvilken personlig indstilling de i garnisonen

stationerede overofficerer havde? Under alle omstændigheder afslører det arkæologiske og epigrafiske materiale en praktisk virkelighed, der for de her omtalte individer ligger langt fra de overleverede romerske lovttekster og den stramme militærhistoriske tilgang til en kønsbestemt opdeling af rum.

Litteratur

Allison, P. M. (2006): "Mapping for gender. Interpreting artifact distribution inside 1st and 2nd-century A.D. forts in Roman Germany". *Archaeological Dialogues* 13: 1-48.

Beszédes, J.; Mosser, M. (2003): "Die Grabsteine der legio XV Apollinaris in Carnuntum". *CarnuntumJb* 2002: 9-98.

Carroll, M. (2006): *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Domaszewski, A. v. (1981): *Die Rangordnung des römischen Heeres*. Köln: Böhlau.

Drexhage, H.-J.; H. Konen; Ruffing, K. (2002): *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert)*. Berlin: Akademie Verlag.

Driel-Murry, C. v. (1998): "Women in Forts?". *Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 1997*: 55-61.

Farnum, J. H. (2005): *The Positioning of the Roman Imperial Legions (BAR-IS 1458)*. Oxford: Archaeopress.

Goldsworthy, A. (2003): *The Complete Roman Army*. London: Thames & Hudson.

Gros Lambert, A. (2003): "Population civile à Lambèse: étude onomastique". *Revue des Études Anciennes* 105, 1: 175-209.

Haverfield, F. (1926): *The Romanization of Roman Britain*. (4th edition). Oxford: The Clarendon Press.

James, S. (2006): "Engendering change in our understanding of the structure of Roman military communities". kommentar til Allison, P., "Mapping for gender. Interpreting artifact distribution inside 1st and 2nd-century A.D. forts in Roman Germany". *Archaeological Dialogues* 13: 31-36.

Junkelmann, M. (1986): *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Lehner, H. (ed.) (1903): "Ausgrabungs- und Fundberichte des Provinzialmuseums in Bonn". *Bonner Jahrbücher* 110/1903: 122-187.

Mattingly, D. J. (2011): *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Phang, S. E. (2001): *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. – A.D. 235). Law and Family in the Imperial Army*. Leiden, Boston & Köln: Brill.

Petrikovits, H. v. (1991): "Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie II. 1976-1991". *Beihefte der Bonner Jahrbücher* 49.

Revell, L. (2009): *Roman Imperialism and Local Identities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Roth, J. (1999): *The logistics of the Roman army at war (264 B.C.-A.D. 235)*. Leiden: Brill.

Scheidel, W. (2005): "Marriage, families, and survival in the Roman imperial army: demographic aspects". *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*: 1-15.

Sigmund Nielsen, H. (1987): "Alumnus: A Term of Relation Denoting Quasi-Adoption". *CI Mediaev* 38: 141-188.

Speidel, M. A. (1996): "Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung". *Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa* 12.

Traina, G. (2006): "Romanizzazione, "métissages", ibridità. Alcune riflessioni". *MEFRA* 118/1: 151-158.

Visy, Z., (ed.) (2003): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Budapest : Teleki László Foundation.

Walcker-Mayer, W. (1970): *Die römische Orgel von Aquincum*. Stuttgart: Musikwissenschaftliche Verlagsgesellschaft.

Wallace-Hadrill, A. (2008): *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Webster, J. (2001): "Creolizing the Roman Provinces". *AJA* 105/2: 209-225.

Woolf, G. (1998): *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*. Cambridge: Cambridge University Press.

Woolf, G (2001): "Representation as cult: The case of the Jupiter Columns". In: Spickermann, W. (red.) *Religion in den germanischen Provinzen Roms*. Tübingen: Mohr Siebeck: 117-134.

Internetdatabaser:

Universität Salzburg (Stenmonumenter og indskrifter):
<http://www.ubi-erat-lupa.org/>

Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Indskrifter):
<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/>

Oxford University (Vindolanda tavlerne):
<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>